

Gyáni Gábor: Budapest – Túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 203 oldal.

Gyáni Gábor legújabb könyve az utóbbi időszak egyik legújszerűbb, s egyben legérdekesebb várostörténeti publikációja. A fenti megállapítás még akkor is igaz, ha a jelen kötetben közölt tanulmányok tulajdonképpen mind újraközlések. Szerzőnk ugyanis az utóbbi tíz év (1997–2007) Budapestről szóló várostörténeti tanulmányait gyűjtötte itt egybe. A kötet azonban a szerzőt csak monográfiái alapján ismerő olvasók számára sem okoz meglepetést, tekintve, hogy Gyáni Budapest modernizációjának társadalomtörténeti kontextusáról az 1990-es évektől rendszeresen publikál nagyobb terjedelmű munkákat. Elég csak a *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja* (1992), *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón* (1995) és *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)* (1999) című monográfiákra gondolni.

Gyáni Gábor több elméleti, módszertani írásában kifejtett álláspontjának megfelelően a „posztvárostörténet-írás által támasztott követelményekkel is összhangban állva” (7) kívánja elemezni a 19. században végbement modernizáció, azaz a társadalmi-gazdasági átalakulás városokban felvetett kérdéseit, az urbanizáció problémáit. A folyamatnak nem elsősorban a számokban kifejezhető, statisztikailag megragadható tényei érdeklík, hanem a városiasodás folyamataira adott tudati reakciók, a korabeli emberek várossal kapcsolatos tapasztalatai. Mindenekelőtt a múltbeli valóság perceptuális és reprezentációs síkja áll tehát Gyáni érdeklődésének homlokterében, s ennek segítségével kívánja a nagyvárosi élményvilágot és tapasztalatokat rekonstruálni, elemezni (7).

A szerző a kötet elméleti bevezetőjének szánta *Térbeli fordulat és várostörténet* című tanulmányát, amely mintegy áttekinti témafelvetésének filozófiai (Michel Foucault) és szociológiai (Pierre Bourdieu, Georg Simmel) inspirációit, elméleti előzményeit. Elemzésének kiindulási pontja az a posztmodern premissza, mely szerint korunkban a „dolgok időbelisége, vagyis tisztán történeti (genetikai) meghatározottsága mellett, sőt azt helyettesítendő, térbeli létezésük válik fontos ismeretelméleti tájékozódási ponttá: az egymásutániság helyett az egymásmellettség, a különböző idejűségek egyidejűsége jelenti a megismerés sürgető feladatát” (10–11).

A társadalomtudományokban tapasztalható „térbeli fordulat” kifejezés hátterében álló gondolati előzmények feltérképezése után Gyáni arra keresi a választ, hogy mindez hogyan hatott a várostörténet-írás gyakorlatára. Felvetése szerint a modernitás elsősorban a térben jelenik meg, pontosabban a nagyvárosi térben és a nagyváros által ölt látható alakot, s lesz „megtapasztalható, s egyúttal szavakban és képekben is kifejezhető társadalmi entitás” (13). Ez a megközelítés egyszerre implikálja narratív és vizuális források felhasználását: naplókét,

önéletrajzokét, szépirodalmi alkotásokét és a festményektől a fényképeken át a filmekig a legkülönbözőbb vizuális dokumentumokét.

A kötet egyik legnagyobb terjedelmű tanulmánya, *Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése* leginkább arra példa, miként lehet a hagyományos szemléletű „városbiográfiát” ötvözni a városlakók tapasztalati világát feltáró kutatásokkal. Gyáni Gábor a 19. század második fele Budapestjének városfejlődési tényezőit veszi itt sorra. Így a városegysítés közigazgatási előzményeit, a főváros speciális jogi helyzetét a magyar városjogban, az infrastruktúra kiépülését, az urbanizáció gazdasági és társadalmi feltételeit, valamint Budapest nemzeti kulturális központként betöltött szerepét tárgyalja könnyed, gördülékeny stílusban. A fenti összefüggések felvázolása után pedig arra kérdez rá, hogy vajon a pesti polgár tapasztalataiban egygé vált-e Buda, Pest és Óbuda. A mindennapi, rutinszerű cselekedetek szintjén megszületett-e Budapest? A kérdésre egy budapesti házaspár naplóelemzése segítségével ad nemleges választ, mindenekelőtt azért, mert a pestiek a korban csak kikapcsolódás végett utaztak Budára, s az egységes város szimbólumaként is számon tartott Lánchidat sem használták állandóan. A Gyáni által választott módszer képes feltárni a mentalitás változásának a városfejlődéstől eltérő ütemét, s azt, hogy a városi környezet megváltozása milyen módon épül bele a mindennapok tapasztalati élményvilágába.

Jóval teoretikusabb megközelítésű a *Modernitás, modernizmus és identitásváltság a 19–20. század fordulóján* című írás. Az elemzés vezérfonalául Carl Schorske egyik felvetése szolgál, mely szerint az európai gondolkodás újkori történetében a város értékelésének három nagy áramlatát lehet elkülöníteni. Az első, amikor a várost erényként magasztalják; a második, amikor a város a bűn világaként jelenik meg; végül a harmadik megközelítésben a várost, Nietzsche kifejezésével élve – innen a tanulmánykötet címe is –, olyan valaminek ábrázolják, ami túl van jón és rosszon, vagyis a hagyományos erkölcsi kategóriákkal nem leírható. Gyáni a fenti, egymás alternatívájaként létező fogalmi reprezentációkat egyszersmind a városlakók „változó mentalitását vagy öntudatát leíró” kategóriákként is értelmezi. A tanulmány a várost a modernitás (mint gazdasági és politikai modernizáció) és a modernizmus (mint a modernitást kísérő, arra reflektáló kulturális és intellektuális érzékenység) Marshall Berman-i dialektikájában ábrázolja (59).

A város magasztalása természetesen a város műalkotásként való felfogásából ered, amelyben mint a nemzeti és birodalmi múlt monumentuma jelenik meg. A 19. században a modern urbanizáció vívmányai és civilizációs áldásai összekapcsolódnak a nemzeti és/vagy birodalmi múlt reprezentációja iránti igénnyel, s a korban a város maga is egyfajta *történelmi dokumentum* lesz, amely a történelmet meséli el, a maga történelmi stílusával. Budapesten a legjobb példa erre a millenniumi ünnepségsorozat és az ezzel kapcsolatos építkezések.

Problematikusabb kérdés a város *kárhoztatása*. Bár a századfordulón is felbukkantak olyan szellemi mozgalmak, amelyek a modernitás korrekcióját, a piac működéséből fakadó társadalmi bajok orvoslását tűzték ki célul, de a nagyvárosi modernitást érintő, igazi átfogó kritika csak a trianoni békeszerződés után

jelentkezett, s elsősorban a nagyvárosi modernitás szellemi-politikai irányzatát, a liberalizmust érte. Mindenekelőtt Szekfű Gyula nevezetes történetpolitikai esszéje, a *Három nemzedék* fogalmazott meg erőteljes bírálatot a korábbi évtizedek Budapest-centrikus állagvédő liberalizmusával szemben. De Budapest bűnös városként való felemlegetése elég gyakori toposz a korabeli sajtóban is. Az 1920-as évek Budapest-diskurzusában rendszeresen felbukkant a kozmopolita (az Osztrák–Magyar Monarchia fő- és székvárosa) nagyváros elmagyarosodásának, a trianoni Magyarország nemzeti fővárossá válásának kérdése. Mindenekelőtt a nagyváros etnikai és vallásfelekezeti heterogenitása váltott ki sokakban antiliberalizmust és nacionalizmust (69). Ugyanakkor a *bűnös város* attitűd Gyáni Gábor-féle elemzése szinte egyoldalúan a „Budapest mint nemzetetlen város” diskurzusra koncentrálna, a nagyvárosi szegénységnek és a nagyvárosi bűnözésnek a problémáit, illetve a velük kapcsolatos előítéleteket, reprezentációkat mélyebben nem érinti. Csupán azt jegyzi meg, hogy Magyarországon nincs olyan nagyformátumú város- és társadalomkritikus, aki képes lenne ráirányítani a hatóságok és a közvélemény figyelmét a nagyvárosi nyomorra (63).

A város semmibevétele a harmadik attitűd. A kreatív értelmiségieket Nyugaton sokszor megihlette a nagyváros. Budapest azonban nem vált a modernitást kifejező metaforává (74). Szembeötlő, hogy a modern magyar festészet (Nagybányai iskola, Nyolcak) szinte tudomást sem vett az ország egyetlen valóban modern nagyvárosáról. Hasonlót lehet megfigyelni a bartóki zene esetében is. Az irodalom területén pedig a *Nyugat* köréhez tartozók nem egy alkalommal fejezték ki abbéli szándékukat, hogy el akarnak menekülni a nagyvárosból.

A várostól való elfordulás a századforduló filozófus, esztéta értelmiségi rétegében egyre inkább a polgári társadalmi osztálytól, sőt magától a társadalomtól való elidegenedést (Mary Gluck álláspontja) jelentette, s egyfajta esztéticizmusba való menekülésként jelentkezett. Tolnay Károly, Lukács György, Fülep Lajos eltérő szociokulturális hátterük ellenére egyaránt elfordultak a korabeli társadalomtól, s ez Lukács és Tolnay esetében az ország elhagyását is jelentette.

A főváros két arca – modernizmus és gettósítás (A budapesti múlt kintről tekintve) című fejezet egy korábbi recenzió újraközlése, mely eredetileg a BUKSZ 2005/4. számában jelent meg. Ebben Gyáni Frigyesi Judit: *Béla Bartók and Turn-of-the-Century Budapest* és Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto* című műveit ismerteti. Vajon mi kapcsolhatja össze e két munkát, melyek közül az egyik a 19. század végének és a 20. század elejének kultúrtörténetéről szól, a másik pedig a zsidók 1944-es gettósítását vizsgálja? Gyáni, érezve az eltérő tematikák összekapcsolásából fakadó problémát, nagy gondot fordít választása megindolására. Azzal érvel, hogy egyrészt ugyanaz a nagyvárosi tér a forrása és a működési közege mindkét jelenségnek (kulturális modernizmus, gettósítás), másrészt mindkettő értelmezhető a nagyvárosi modernitásra adott válaszreakcióként (101). Továbbá azért tartja indokoltnak egyszerre elemezni a két munkát, mert szerinte fontos szembesülnünk azzal, milyen „felületet nyújt a magyar főváros modern kori múltja a nemzeti és a nemzetközi történetírói diskurzus számára” (88).

Az „átlagemberek” várossal kapcsolatos élményeinek feldolgozásáról szól *A nagyváros mint tapasztalat: identitás és imázs* című tanulmány. A szerző a korábban is használt naplóelemzés technikájához folyamodva ír arról, hogyan percipiálták a városi polgárok az állandóan változó, épülő nagyvárosi környezetet. Mindenekelőtt azt taglalja, mennyire követték nyomon, s hogyan értékelték a városlakók az új köz- és magánépületek megjelenését. Ugyanilyen fontos kérdés az is, hogy az egyre növekvő és szegregálódó nagyvárosban a városlakók miként érzékelték a társadalmi különbségeket, illetve a nyelvi, etnikai és vallásfelekezeti sokszínűséget. Az etnikai vagy felekezeti „mátság” a városi tér mely szelvéhez köthető a városi polgárok érzékelésében? A városrészek (Tabán, Múzeum körút környéke, Sugárút) milyen szociális tartalommal telítődnek? Fontos példa a tanulmányban a bérkaszárnnyakban élők szociabilitásának kérdése, a nyilvános és félnyilvános területek szerepe mindennapi életükben, a lakbérstrájkok, illetve a lakók közötti szolidaritás bemutatása.

A budapesti nagyvárosi nyilvánosság elemzése elsősorban komplex szemlélete miatt válik érdekessé. Gyáni szociokulturális jellegzetességeik alapján mutatja be a nyilvánosság különböző tereit (korzó, park, színház, az utca politikai felhasználása), és bennük a különböző társadalmi szereplők „előadásait”. A tanulmánynak ebben a részében leginkább az ősi *theatrum mundi* metaforája szolgál értelmezési vezérfonalul.

Magyarországon újszerű és új távlatokat nyitó tanulmány *A középosztály fogyasztási kultúrája és az áruház* című munka. Nem egyszerű kereskedelemtörténetről van itt szó, hanem a fogyasztás és a polgári középosztályi életmód aspektusainak elemzéséről. Gyáni szerint szembeötlő a Nyugathoz képest a budapesti áruházak kései megjelenése. Ennek okát abban látja, hogy Budapesten hiányzott egy olyan stabil és széles középosztálybeli vásárlói bázis, amely az áruházak fejlődésének biztos támasza lehetett volna. A két háború közötti áruházak inkább a létszámban nagyobb és így erőteljesebb piacot jelentő középosztály alatti rétegeket célozták meg hirdeteikkel, áraikkal és minőségükkel egyaránt. A fenti folyamatot erősítette továbbá az a tény is, hogy a középrétegek fogyasztása a kispolgári szintre zuhant vissza a Trianon utáni időszakban.

A vizuális dokumentumok újszerű felhasználására lehet példa *A reprezentatív város – A reprezentált város* című tanulmány. Budapest fényképes ábrázolásának vizsgálata a múltbeli városimázs megismerése szempontjából lehet fontos. Ehhez az elemzéshez jó támpontot adhatnak a fotóalbumok, amelyek segítségével elemezni lehet egy korszak percepciók kultúráját és ábrázolási konvencióit. Gyáni a fenti elméleti megfontolások alapján állapítja meg, hogy a Budapest 20. század előtti városképét megörökítő fotókat közreadó kiadványok lapozásakor „olyan benyomásunk támad, mintha kijárási tilalommal elnéptelénített köztereket látnánk. Feltűnően hiányoznak ugyanis a képekről mind az emberek, mind más köztéri objektumok (közlekedési eszközök)” (166). Ez azzal magyarázható, hogy a város a szemlélőre még műalkotásként hat, aki a várost ebbéli minőségében ragadja és jeleníti meg vizuális reprezentációjában (167). A két háború között

viszont annak a városreprezentációs elvnek a felülkerekedését lehet megfigyelni, amely elsősorban a dzsungel képzetével próbálja megragadni a nagyvárosi tapasztalatot. A fényképi megjelenítés középpontjába ugyanis a hömpölygő, kiismerhetetlen, állandóan változó nagyvárosi tömeg került.

A kötet utolsó tanulmánya *A megfestett főváros története: a festett képben elbeszélt város* címet viseli. Gyáni ebben szinte paradigmaticus érvényességgel kérdez rá a konvencionális történetírás szemléleti előfeltevéseire: „Felülbírállhatja-e vajon az utókor a kortársak percepcióit?” (172). Amennyiben ugyanis a különböző emberi tapasztalatok betekintést engednek az elveszett múltba, akkor lényegében ugyanolyan érvényes tudást alkot(hat)nak, mint a forráskritikai eszközökkel ellenőrzött tudományos művek. A kortársak percepcióját, mintegy tekintetét követve nyerhetünk bepillantást a múltba, természetesen ehhez vizsgálódásainkat a múlt elsődleges kontextusaihoz kell igazítanunk, és mindenekelőtt a naplókat, memoárokat, korabeli publicisztikákat, illetve a művészek nagyvárosról szóló alkotásait kell elemeznünk (175). Ilyen városra nyíló „szem” lehet a városkép is a történész számára. Gyáni Gábor a városi festészetet vizsgálva Jonathan Crary nyomán a városábrázolás két, Leibnizre visszavezethető típusát, a *szcenográfiát* (perspektíva) és az *ichnográfát* (madártávlat) különíti el. A madártávlati szemszögből készült ábrázolásra Budapesten jó példa Rudolf von Alt 1855-ös *Pest-Buda látképe északi madártávlatból* című alkotása. Ligeti Antal 1864-es *Buda és Pest látképe* című műve viszont a város horizontális távlata által biztosított perspektivikus ábrázolás, melyben Ligeti a város frízszerű látványképét rögzítette (179).

A városképek legalább egy része egyben képi szociográfiaként is értelmezhető. Gyáni a korabeli Budapest esetében elsősorban a piaci zsánerképeket tekinti ilyennek. A piacot ábrázoló képek az 1890-es évektől szaporodnak meg. Elterjedésük többféleképpen is társadalomtörténeti kontextusba illeszthető. Egyrészről az 1890-es évektől megindul a vásárcsarnokrendszer bevezetése, amely egyben a nyílt utcai piacok felszámolását is jelenti. Ez ösztönzi arra a festőket, hogy ezt az eltűnő intézményt megörökítsék. A másik magyarázat szerint a piaci zsánerkép, a kofákat, parasztasszonyokat és nagyvárosi polgárokat együtt ábrázoló műfaj az egyszerű provinciális és kozmopolita nagyváros legjellemzőbb képi megjelenítése. Ráadásul e képtípus elterjedése egy társadalomtörténeti folyamat (az 1880-as, 1890-es években a legerőteljesebb a vidékiek Budapestre áramlása) pontos reprezentációjának tekinthető. „Következésképp – vonja le a tanulságot a szerző – a piaci zsánerkép közvetlenül utal a nagyvárosi heterogenitás nyilvánvaló tapasztalati valóságára” (183).

Gyáni Gábor tanulmánykötete fontos, kiemelkedő várostörténeti munka. Középpontjában egy város tapasztalati világának elemzése áll, és az ilyen természetű vizsgálódásokban a városról mint fizikai térről és mint mentális konstrukcióról nem valamiféle teljességre törekvő kép megalkotása a cél, hanem többféle aspektusnak a részletesebb elemzése, egyfajta mozaikszerű ábrázolás. E szemlélethez és témaválasztáshoz adekvát módon kínálkozik a tanulmánykötet mint forma. Az olvasó egy igényesen szerkesztett, átgondolt, egységes koncepciót

követő munkát vehet a kezébe. A tanulmányok sorrendje nem eredeti megjelenésük kronológiáján alapul, hanem logikai-tematikai ívet követ. A rendkívül gondolatgazdag kötet lényegében nagyrészt ismert forrásokat értelmez újra a tapasztalattörténet középpontba állításával. A különböző művészi alkotások társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, a nagyvárosi modernitás érzékeléseként és reprezentációiként kerülnek az elemzések homlokterébe. Így a városi modernség egykori tapasztalatának értelmezése a kötet vezérfonalaként fűzi egybe a látszólag egymástól távoli témájú tanulmányokat, és teremti meg a kötet szemléletbeli homogenitását.

Kosárhó László